

הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי

זאב רוזנהק

המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

מיכאל שלו

המחלקה לסוציולוגיה ולאתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

כמו תופעות אחרות שנחשבות לגלובליות, גל המחאות שפרץ והתפשט בשנתיים האחרונות ברבות מהחברות הקפיטליסטיות המתקדמות בעקבות המשבר הכלכלי ו"האביב הערבי" מאופיין בשילוב בין מאפיינים על-לאומיים משותפים לבין מאפיינים מקומיים ייחודיים (Pabst 2011). תנועות המחאה שצמחו במדינות אירופה המערבית וצפון אמריקה חולקות כמה מאפיינים משותפים (Tejerina and Perugorria 2012). היוזמים והמובילים של תנועות אלה הם צעירים משכילים מן המעמד הבינוני, אשר מוחים על צמצום האפשרויות הכלכליות שלהם ועל החרפת אי-השוויון בין שכבת העשירים ביותר לבין יתר האוכלוסייה. כמו כן, במחאתם הם מבטאים ניכור עמוק מהפוליטיקה הממוסדת ומסוכניה. הם כובשים את המרחב הציבורי בניסיון להקנות לו משמעות חדשה ולהנכיח בו דפוסים אלטרנטיביים של פעולה פוליטית, יוזמים הפגנות המוניות שבהן משתתפים קהלים רחבים יותר, ומעלים לפני המדינה תביעות דיפוזיות לשינויים רדיקליים — יותר או פחות — בכלכלה ובמדיניות החברתית והכלכלית; תביעות שאופיין הבסיסי הוא חלוקתי. עוד מאפיין משותף לתנועות הללו הוא פרקטיקות מסוימות של מחאה ופעולה קולקטיבית: שימוש נרחב בפרפורמטיביות תיאטרלית להבעת מחאה, הישענות על טכנולוגיות דיגיטליות ומדיה חדשה לצורך הפצת מסרים ומוביליזציה, הגיון פעולה והתארגנות רשתי, וניסיון ליישם דפוסים של דמוקרטיה ישירה ותיאום לא היררכי (Bennett and Segerberg 2012).

תנועת המחאה שצמחה בישראל בקיץ 2011 ועמדה בראש סדר היום הציבורי במשך כמה חודשים שותפה אף היא למאפיינים אלה. כמו כן, בדומה לתנועות המחאה בספרד,

ביוון ובצ'ילה, היא הצליחה להרחיב את מעגל התומכים בה הרבה מעבר לגרעין הפנימי של הפעילים ודומיהם, וגייסה להפגנות המוניות מספרים חסרי תקדים של תומכים בעלי מאפיינים שאינם טיפוסיים לסוג כזה של פעולת מחאה סביב סוגיות כלכליות וחברתיות (Anduiza et al. 2012). עם זאת, המחאה החברתית בישראל צמחה בהקשר כלכלי ופוליטי שונה מאלו שבמדינות המערב. כפי שנפרט בהמשך, הנסיבות הכלכליות בישראל 2011 היו שונות בתכלית מאלו ששררו במדינות מערב אירופה ובארצות הברית מאז פרוץ המשבר הגלובלי בשנת 2007. אופייה של פוליטיקת המחאה בישראל גם הוא שונה מזה שבארצות מערב אירופה. לפחות מאז 1967 נשלטה הפוליטיקה בישראל על ידי סוגיות של שלום ומלחמה — היחסים עם מדינות ערב ועם הפלסטינים ועתיד השטחים הכבושים — סוגיות שקשורות לקונפליקטים הנוגעים להגדרות זהותיות רחבות בחברה בישראל. גם כאשר צמחה מחאה סביב סוגיות אחרות, כמו יחסי דתיים-חילוניים, היא הייתה קשורה הדוקות לאותם קונפליקטים זהותיים בסיסיים בנוגע לצביון של החברה והמדינה בישראל. בהקשר זה, קונפליקטים חלוקתיים וסוגיות הנוגעות לעיצוב הכלכלה הפוליטית נדחקו לשוליים וכלל לא היוו בסיס למוביליזציה פוליטית המונית.

במאמר זה אנו מבקשים לבחון את יחסי הגומלין בין גורמים כלכליים לבין גורמים פוליטיים שהובילו להופעתה המפתיעה של המחאה החברתית בישראל. לצורך כך אנו מציגים ניתוח דוריי-מעמדי, המתמקד במיקום של היוזמים והמובילים של המחאה — צעירים מן המעמד הבינוני — במבנה אי-השוויון בישראל ובסיכויי החיים שלהם. טענתנו המרכזית היא שבשל הדינמיקה של הכלכלה הפוליטית הישראלית, בני דור מעמדי זה נקלעו למצב שבו הם מתקשים לשמור על רמת החיים של הדור הקודם של המעמד הבינוני, שאלה הורגלו בשנותיהם המעצבות בבית הוריהם. הליברליזציה המקיפה של הכלכלה הפוליטית בישראל בעשורים האחרונים, אשר תרמה לעלייה ניכרת ברמת החיים של דור ההורים ולשיפור בסיכויי החיים שלהם בשנות התשעים של המאה שעברה, היא גורם אשר מקשה כעת על השעתוק המעמדי הבין-דורי של חלק ניכר מן המעמד הבינוני. אנו גורסים כי דינמיקה דורית-מעמדית זו, בשילוב עם דינמיקות פוליטיות, עומדת ביסוד הצמיחה של תנועת המחאה ותביעותיה המכילות ל"צדק חברתי". לניתוח מסוג זה יש משמעות גם מעבר למקרה הישראלי, והוא יכול לשפוך אור על אחת השאלות התיאורטיות שגל המחאה הנוכחי בחברות המערביות מציב לפני חקר התנועות החברתיות. בכמה היבטים מרכזיים — במיוחד הרקע החברתי של פעילי המחאה והמשתתפים בה ופרקטיקות הפעולה הקולקטיבית שהם נוקטים — המחאה הנוכחית דומה לדפוס מוכר של תנועות חברתיות "חדשות" ו"פוסט-מטריאליסטיות". לעומת זאת, תוכן המחאה ותביעותיה מטריאליסטיים באופן מובהק: דרישה לשינוי בחלוקת המשאבים ובמבנה אי-השוויון, ולשינוי ביחסי מדינה-כלכלה. כך, הדינמיקה הדורית-מעמדית המתלווה למיסוד המשטר הניאו-ליברלי ולמשבר שלו הובילה לצמיחה של תנועת מחאה שתובעת רה-פוליטיזציה של סוגיות חלוקתיות וכלכליות.

הפתעת המחאה בישראל: החידה האמפירית

יש הטוענים היום, בדעיכה, שהכתובת הייתה על הקיר; שהמחאה החברתית הייתה צפויה, ואף בלתי נמנעת, אחרי שלושה עשורים של מדיניות נאו-ליברלית קיצונית שערערה את הביטחון הכלכלי והחברתי של חלקים ניכרים באוכלוסייה הישראלית. אך בזמן אמת, המחאה שפרצה ביולי 2011 והתפשטה במהירות עד שהגיעה לממדים חסרי תקדים, הייתה הפתעה גמורה לכל מתבונן בחברה הישראלית. כוח הגיוס הרחב שלה הפתיע את כולם, כנראה גם את היוזמים והמנהיגים עצמם. היה קשה להאמין שכ-350,000 ישראלים יהיו מוכנים לצאת לרחוב למען סוגיות של חלוקת העושר בחברה, מדיניות כלכלית וחברתית, וביטחון חברתי-כלכלי. לאופי הבלתי צפוי של המחאה החברתית בישראל כמה סיבות. ראשית, כפי שצינו, המחאה בישראל צמחה בנסיבות כלכליות שונות לחלוטין מאלה ששררו במערב אירופה ובארצות הברית. במקרים אלה, המחאה הופיעה על רקע משבר פיננסי וכלכלי עמוק ומתמשך, אשר פגע פגיעה משמעותית ביותר במצב הכלכלי והחברתי של חלק גדול מהאוכלוסייה, לרבות המעמד הבינוני ובעיקר הדור הצעיר שלו. שיעורי האבטלה גאו ובשנת 2010 הגיעו לכ-10% בארצות הברית ובאזור האירו, ולכ-20% בספרד. כידוע, האבטלה בקרב הצעירים הייתה ועודנה גבוהה במיוחד — 18% בארצות הברית, 21% באזור האירו ו-41% בספרד באותה שנה — עד שהיא נתפסת כאחת הבעיות החברתיות המרכזיות של אירופה.¹ זאת ועוד, כאשר המשבר הפיננסי והכלכלי התפתח לכדי משבר חוב, נקטו המדינות, בעיקר האירופיות, מדיניות של צנע וצמצום עמוק בהוצאות ציבוריות, שפגעה משמעותית הן בתוכניות הרווחה בתחומים השונים והן באפשרויות התעסוקה של צעירי המעמד הבינוני. בו בזמן הזרימו אותן מדינות טריליוני דולרים מכספי מסים לבנקים ולמוסדות הפיננסיים שהיו בעיני הציבור האחראים למשבר החמור. ואכן, אחת הטענות המרכזיות במחאה באירופה ובארצות הברית הייתה כי היקף אדיר של משאבים ציבוריים מופנה להצלת בעלי ההון הפיננסי ומשרתיהם שגרמו למשבר, ובשל כך יתר האוכלוסייה סובלת ממצוקה קשה ומצמצום מדינת הרווחה.

כאמור, נסיבות אלה לא התקיימו בישראל. מסיבות שונות, המשבר הגלובלי לא פגע פגיעה ממשית בכלכלה הישראלית. המערכת הפיננסית נשארה יציבה יחסית והמדינה לא נדרשה להזרים אליה כספים רבים כדי להבטיח את הישרדותה ואת תפקודה. בשל כך, לא התפתח בישראל איום של משבר חוב. זאת ועוד, מאז המחצית השנייה של שנת 2009 נהנתה הכלכלה בישראל משיעורי צמיחה סבירים, בוודאי שבהשוואה בין-לאומית, ושיעור האבטלה היה במגמת ירידה. בשנת 2010 הוא הגיע ל-6.8% (13.7% בקרב צעירים), אחד משיעורי האבטלה הנמוכים ביותר מאז 1985. כמו כן, בשנים 2010 ו-2011 כלל לא עמדו על הפרק קיצוצים משמעותיים בתקציבים הציבוריים או נקיטה של מדיניות צנע.

כפי שנפרט בהמשך, מאחורי נתונים אלה מסתתרת מציאות כלכלית-חברתית מורכבת הרבה יותר, לא רק של פערים הולכים וגדלים בחלוקת המשאבים הכלכליים, אלא גם של הרעה באפשרויות הכלכליות של בני הדור הצעיר בכלל, ושל אלה מרקע של מעמד בינוני בפרט. מכל מקום, בישראל של 2011 כלל לא שררו אותה מצוקה כלכלית-חברתית ואווירה של משבר עמוק ומאיים שדורש שידור מערכות כמו אלה שעמדו ביסוד תנועות המחאה במדינות המערב.

המחאה החברתית הפתיעה גם בשל הניגוד הבולט בינה לבין האופן שבו התהוו בישראל מאז 1967 השדה הפוליטי, הזהויות הפוליטיות-חברתיות היסודיות והמאבקים ביניהן, ובסיסי המוביליזציה העיקריים. כל אלה התכוננו בראש ובראשונה סביב סוגיות של מלחמה ושלום: היחסים עם מדינות ערב ועם הפלסטינים ועתיד השטחים הכבושים. אלה היו הסוגיות המרכזיות הן בפוליטיקה הממוסדת והן בפוליטיקה הבלתי ממוסדת, והן הגדירו במידה רבה את הזהות הפוליטית-חברתית של קבוצות חברתיות שונות, את דפוסי ההצבעה ואת התביעות של רוב תנועות המחאה. התנועות הפוליטיות המרכזיות אשר הצליחו למקם את עצמן במרכזו של סדר היום הפוליטי התגבשו סביב נושאים אלה, וסביבם התקיימו ההפגנות ההמוניות הגדולות ביותר והפעילות הפוליטית החוץ-פרלמנטרית המשמעותית ביותר: תנועת המחאה לאחר מלחמת 1973, שלום עכשיו, גוש אמונים, ההתנגדות לנסיגה מסיני, ההתנגדות למלחמת לבנון הראשונה, ההתנגדות לתהליך אוסלו והתמיכה בו, וההתנגדות לנסיגה מרצועת עזה (Hermann 2009). קונפליקטים פוליטיים אחרים שעמדו לפרקים על ראש סדר היום הציבורי, במיוחד זה שבין דתיים לחילוניים, גם הם כרוכים לכלי הפרד בזהויות חברתיות-תרבותיות רחבות בעלות זיקה הדוקה לשאלות הקונפליקט הלאומי, עתיד השטחים הכבושים והגדרת האופי האתנו-לאומי של החברה והמדינה בישראל. הקונפליקטים הפוליטיים העיקריים בישראל נתפסו והוצגו אפוא כמבטאים מאבק יסודי בין זהויות תרבותיות-פוליטיות מנוגדות. ברוך קימרלינג, לדוגמה, ניסח אותם במונחים של ניגוד ומאבק בין "ארץ ישראל" ל"מדינת ישראל" (Kimmerling 1985). אמנם בשנות השבעים והשמונים התעוררו מחאות על רקע סוגיות חלוקתיות, כדוגמת מחאת הפנתרים השחורים, אך אלה לא הגיעו להיקפים של מוביליזציה המונית שאף מתקרבים לזה של מחאת קיץ 2011. זאת ועוד, מחאת הפנתרים ומחאות דומות אחרות נוסחו על ידי כל השחקנים בשדה כקשורות קשר הדוק להבחנות זהויות-אתניות יסודיות בחברה הישראלית.

בסוג זה של פוליטיקה, שבה קונפליקטים חברתיים מובנים ומנוסחים במונחים של זהויות יסוד תרבותיות, סוגיות חלוקתיות ואינטרסים מעמדיים נדחקו לשוליים, לפחות ברמה הגלויה, ולא שימשו בסיס למוביליזציה. גם כאשר אינטרסים מטריאליים של קבוצות שונות עמדו בבסיס התארגנותן ופעילותן הפוליטית, הם הובנו והוצגו במונחים של זהויות תרבותיות, בעיקר אתניות ו/או דתיות, או במונחים של חתירה לשלום ודמוקרטיזציה (פילק 2006; 2005; Shalev and Levy 1998; Peled 1998). גם אם שיעורי התמיכה הציבורית במדינת

הרווחה וביטויי הדאגה וחוסר הנחת מאי-השוויון הכלכלי ההולך וגובר היו גבוהים למדי בישראל (Shalev 2007), עד קיץ 2011 לא שימשו נושאים אלה בסיס לצמיחה של תנועות מחאה גדולות או למוביליזציה פוליטית המונית וודאי שלא בסיס לבנייה ולגיבוש של זהויות פוליטיות-חברתיות. יתר על כן, אותם שחקנים פוליטיים מעטים שלאורך השנים ניסו להציב סוגיות חלוקתיות במרכז סדר היום הציבורי ולהפכן לבסיס לגיוס פוליטי המוני נחלו כישלון מוחלט.

גורם שלישי אשר היה אמור להצר את מבנה ההזדמנויות הפוליטיות להופעתה של מחאה חברתית המונית בישראל קשור לאווירת האנטי-פוליטיקה ששררה בישראל, כמו גם בחברות אחרות, בעשורים האחרונים (Hermann 2012). נראָה שרוב הישראלים פיתחו אדישות ואף סלידה כלפי הפוליטיקה, בעיקר כלפי הפוליטיקה הממוסדת אך גם כלפי הפעולה הפוליטית בכללותה, לרבות השתתפות בפוליטיקה חוץ-ממסדית (File 2012). אווירה זו באה לידי ביטוי לא רק במגמה של ירידה ניכרת בשיעורי ההצבעה, אלא גם במה שנראָה כירידה בנכונות להשתתף בפעילויות מחאה. לדוגמה, מסקר בין-לאומי שנעשה בשנת 2006 עולה כי הציבור הישראלי הצהיר על נכונות נמוכה במיוחד להשתתף בהפגנות בהשוואה לציבור במדינות אירופיות. ישראל דורגה אחרי מדינה אחת בלבד (פורטוגל) בשיעור הנשאלים שהצהירו שהם בטוחים שלא ישתתפו בהפגנות בעתיד (44%), ופחות משליש (31%) הביעו נכונות להפגין (Yishai 2012, 296). בהקשר של הליברליזציה המואצת של הכלכלה הפוליטית בישראל, והחדירה של עקרונות אינדיבידואליסטיים וצרכניים לרבים מתחומי החיים, נראה כאילו רוב הישראלים, בעיקר בני המעמד הבינוני, אינם מעוניינים לקחת חלק בפעולה קולקטיבית למען מטרות פוליטיות, בייחוד בנושאים הקשורים לפוליטיקה של חלוקת משאבים. במילים אחרות, הפרויקט הניאו-ליברלי של דה-פוליטיזציה של המדיניות הכלכלית ושל הכלכלה בכלל והגדרתן כנושאים השמורים למומחים "א-פוליטיים" נחל הצלחה כמעט מוחלטת (ממן ורוזנהק 2009). יש לציין שמגמות אלה של אדישות כלפי הפוליטי ורתיעה ממנו נחשבו בולטות במיוחד בקרב הדור הצעיר של המעמד הבינוני. דור זה הוצג בשיח הציבורי כהדוניסטי, אינדיבידואליסטי באופן קיצוני ואדיש ביותר לנושאים ציבוריים, בעיקר נושאים בעלי אופי כלכלי-חברתי. והנה דווקא דור מעמדי זה הוא שיזם והוביל את המחאה שנשאה את דגל הסולידריות והצדק החברתי. הפרדוקס שטמון במצב זה אינו פוחת נוכח העובדה שלמחאה הצטרפו אוכלוסיות רחבות יותר, השונות בעיקר מבחינה דורית אך במידה מסוימת גם מבחינה מעמדית. חרף הצטרפות זו, המחאה של קיץ 2011 התקבעה בשיח הציבורי כמחאת הדור הצעיר של המעמד הבינוני.

בטרם נעבור להצגת ההסבר שלנו לצמיחה המפתיעה של המחאה החברתית בישראל, נמקם אותו במסגרת הרחבה של האתגרים התיאורטיים שגל המחאה הנוכחי במדינות הקפיטליסטיות המתקדמות מעמיד לפני חקר התנועות החברתיות, ובעיקר לפני גישת התנועות החברתיות החדשות (new social movements approach).

תנועות חברתיות חדשות וגל המחאה הנוכחי: החידה התיאורטית

כבר שלושה עשורים מתנהלים דיונים בסוציולוגיה על "מות המעמד" ודעיכתו כמסגרת מארגנת לגיבוש ולביטוי של אינטרסים, זהויות ופעולה קולקטיבית (Pakulski and Waters 1996). בדיון זה עלו שאלות על אודות הרלוונטיות של סיכויי חיים במישור הכלכלי, של זהויות מעמדיות, של תביעות חלוקתיות ושל סוגיות כלכליות-חברתיות בכלל להתהוות של התארגנויות פוליטיות ופעולה קולקטיבית, הן בזירה של הפוליטיקה הממוסדת והן בזו של הפוליטיקה הלא ממוסדת (Evans 1999; Clark and Lipset 2001). חוקרים הדגישו את החשיבות ההולכת וגוברת של סוגיות וקונפליקטים חברתיים-תרבותיים פוסט-מטריאליסטיים כבסיסים עיקריים למוביליזציה פוליטית, שבאו במקומן של הזהויות המעמדיות והתביעות החלוקתיות שהיו בעלות תפקיד כה מרכזי בדינמיקות הפוליטיות בחברות הקפיטליסטיות עד הרבע האחרון של המאה העשרים (Kitschelt 1994). לפי אותה גישה, בחברות העכשוויות מאבקים פוליטיים מתהווים סביב שאלות של ערכים וסגנון חיים יותר מאשר סביב החלוקה הבלתי-שוויונית של משאבים כלכליים. אפיון של החברות הפוסט-תעשייתיות כמושתתות על זהויות וערכים פוסט-מטריאליסטיים (Inglehart 1990) שימש השראה לגישת התנועות החברתיות החדשות, שנעשתה דומיננטית בחקר התנועות החברתיות בעשורים האחרונים (Larana et al. 1994).

גישה זו סרטטה קווים מבחינים חדים למדי בין תנועות המחאה הקלאסיות בחברות הקפיטליסטיות המתקדמות לבין תנועות המחאה החדשות שצמחו בחברות אלה מאז מחאות הסטודנטים בשנות השישים של המאה העשרים. קווים מבחינים אלה התייחסו לזהויות ולתביעות שהתנועות מכוננות ומבטאות, למאפייני קהל הפעילים והתומכים שלהן ולפרקטיקות הפוליטיות שמשמשות אותן. לתנועות המחאה הקלאסיות הייתה זיקה חזקה לזהויות שהתכוננו מתוך יחס למישור החברתי-כלכלי. הן ביטאו מצוקות ואינטרסים מטריאליים, התמקדו בהצגת תביעות חלוקתיות (כגון אלו הקשורות לתעסוקה, תנאי העסקה ומדיניות רווחה), נתמכו על ידי מעמד העובדים המאורגן, והשתמשו בפרקטיקות מחאה ממוסדות וקבועות למדי, שנקבעו בדרך כלל במסגרת של היררכיות ארגוניות נוקשות הקשורות לפוליטיקה הממוסדת, ובעיקר לארגוני עובדים ולמפלגות השמאל (Piven and Cloward 1977). לעומת זאת, תנועות המחאה החדשות צמחו מתוך זיקה הדוקה לזהויות שכונו על בסיס הבחנות תרבותיות והבדלים בסגנון חיים, ותביעותיהן היו קשורות בעיקר לקידום של ערכים פוסט-מטריאליסטיים ושל הכרה באותן זהויות מובחנות (Merkel 1987). אמנם חלק מהסוגיות שבהן עסקו אחדות מתנועות אלה הן בעלות היבט חלוקתי בולט, אך תביעותיהן נוסחו בראש ובראשונה במונחים של הכרה בזהויות המובחנות של קבוצות מודרות ומדוכאות על בסיס תרבותי.² כמה מהדוגמאות המובהקות

2 על הקשר בין פוליטיקה של חלוקה לבין פוליטיקה של הכרה ראו Fraser 2000.

של תנועות חברתיות חדשות הן תנועות פמיניסטיות, תנועות סטודנטים, תנועות למען זכויות ההומוסקסואלים, תנועות ההתנגדות לנשק ואנרגיה גרעיניים ותנועות אקולוגיות. בסיס התמיכה הראשי של תנועות אלה הוא המעמד הבינוני והבינוני-גבוה המשכיל, בעיקר הצעירים שבתוכו. כמו כן, הן מאופיינות בדחייה עקרונית של הפוליטיקה הממוסדת ובפרקטיקות ארגוניות ופרקטיקות מחאה שמבקשות לבטא ולהבליט דחייה זו: מבנים ארגוניים נזילים ולכאורה לא היררכיים, דפוסים של דמוקרטיה השתתפותית ומתדיינת בקבלת החלטות, ופעולות מחאה יצירתיות וחדשניות שבהן הומור, משחקיות (playfulness) ופרפורמטיביות תיאטרלית ממלאות תפקיד מרכזי (Larana et al. 1994; Pichardo 1997; Katriel and Livio 2012).

גל המחאה הנוכחי בחברות הקפיטליסטיות המתקדמות — מהאינדיגנדוס (Indignados) בספרד, דרך תנועת Occupy Wall Street בארצות הברית ועד התנועה לצדק חברתי בישראל — מערער את ההבחנה הדיכוטומית שהתקבעה בספרות בין תנועות חברתיות ישנות ומטריאליסטיות לבין תנועות חברתיות חדשות ופוסט-מטריאליסטיות. מצד אחד, לגל המחאה הנוכחי רבים ממאפייני התנועות החברתיות החדשות: היוזמים, המנהיגים וחלק גדול מהתומכים הם צעירים בני המעמד הבינוני ומעלה, סטודנטים ובעלי השכלה גבוהה, שלכאורה משקפים בתפיסותיהם ובסגנון חייהם עקרונות פוסט-מטריאליסטיים. ואכן, קרוב לוודאי שחלק ניכר ממובילי תנועות המחאה העכשוויות במערב השתתפו קודם לכן, ואף במקביל, בפעילותן של תנועות חברתיות חדשות בסוגיות פוסט-מטריאליסטיות שונות. כמו כן, גל המחאה הנוכחי תואם לטיפוס של תנועות חברתיות חדשות גם בפרקטיקות הארגוניות הפנימיות הנזילות וההשתתפותיות שלו, ובדפוסים מחאה שמשקפים את דחייתן של הפוליטיקה הממוסדת. אך עם כל אלה, גל המחאה הנוכחי התהווה מיסודו על בסיס התנגדות לדפוסים חלוקת המשאבים הקיימים ועל בסיס תביעות למדיניות חברתית-כלכלית אלטרנטיבית שתתקן את עוולות אי-השוויון הכלכלי הקיים. כך, באמצעות רה-פוליטיזציה של סוגיות חברתיות-כלכליות, תנועות אלה מבקשות לבנות זהויות קולקטיביות חדשות שקשורות להבחנות חברתיות מעין מעמדיות. אמנם לא מדובר עוד על "מעמד הפועלים" ו"תנועת העבודה", אולם הזהויות החדשות מובנות ומנוסחות בכל זאת בזיקה למבנה אי-השוויון בחברה: "ה-99% כנגד ה-1%" בארצות הברית, "העם כנגד הבנקאים והפוליטיקאים" בספרד, ו"המעמד הבינוני כנגד הטייקונים" בישראל. מבחינה זו, המחאה הנוכחית מציעה ארטיקולציה חדשה בין זהויות לבין קונפליקטים חלוקתיים כבסיס לפעולה פוליטית. כפי שנראה בדיונונו במקרה הישראלי, ניתן להבהיר ולחדד את מורכבותו של ההיבט המעמדי של המחאה באמצעות ניתוח המתמקד בדינמיקות דוריות-מעמדיות ובזיקתן לכלכלה הפוליטית.

דינמיקה דורית-מעמדית והמחאה החברתית בישראל

בעקבות התיאוריה הקלאסית של "דור סוציולוגי" שפיתח קרל מנהיים (Mannheim 1952) אנו מציעים לבחון את מקורותיה המטריאליים של המחאה החברתית בישראל באמצעות המושג של דור מעמדי. מנהיים ראה במעמד ובדור שתי קטגוריות נפרדות המציינות סוגים שונים של מיצוב חברתי, שתיהן בעלות השלכות חשובות על היבטים שונים של חיי היחידים. ניתוחים מקובלים של פעילות פוליטית בכלל ושל פעילות מחאה בפרט נוטים גם הם להתמקד באחת הקטגוריות הללו בלבד, מעמד או דור, כבסיס לפעולה קולקטיבית ולהתנהויות תנועות חברתיות (ראו לדוגמה Whittier 1997). כנגד זאת, טענתנו היא שחשוב לבחון את השילוב בין מיקומים מעמדיים ובין מיקומים דוריים כבסיס לכינון קטגוריה שיכולה להגדיר מיצוב חברתי ולכן לשמש בסיס לפעולה קולקטיבית. כפי שנראה בהמשך, החשיבות של הבחנות דוריות-מעמדיות בהגדרת מיצובים חברתיים וכבסיס לפעילות פוליטית עשויה לגבור במצבים שבהם תהליכים של שעתוק מעמדי בין הדורות מופרעים וחדלים להתנהל באופן חלק ומובן מאליו.

אנו מגדירים דור מעמדי כקיבוץ יחידים אשר חולקים בשלבים המעצבים של חייהם סיכויי חיים דומים ואותן התנסויות בתחומי הצריכה, אשר נובעים בראש ובראשונה מהמצב המעמדי של הוריהם. התנסויות אלה משפיעות על עיצוב התפישות והציפיות שלהם בנוגע לחייהם הבוגרים בתחום הכלכלי. כפי שנשתמש בה בניתוחנו, הקטגוריה של דור מעמדי מושתתת על המשגה וּבְרִיאִנִית של מעמד, שמתמקדת במיקום של יחידים בשווקים שונים, בעיקר בשוק העבודה, כגורם מכריע בקביעת סיכויי החיים שלהם. כך, בניתוח הדינמיקה הדורית של המעמד הבינוני בישראל נתמקד בעיקר בשינויים שחלו במישורים של אפשרויות בשוק העבודה, רמות הכנסה ויתרונות יחסיים בשוק הדיור, מתוך הנחה שאלה הם המישורים המרכזיים שבהם נקבעים סיכויי החיים של יחידים ושל משפחות. כך, המעמד הבינוני מוגדר על פי אותם משאבים כלכליים, חברתיים ותרבותיים שמאפשרים להשתלב בשוק העבודה בעמדות שאמורות לספק ביטחון כלכלי ורמת הכנסה שתביא לידי רמת צריכה גבוהה יחסית. בהקשר זה, השכלה אקדמית היא משאב מרכזי שאמור להוביל להשתלבות באותן עמדות תעסוקה עדיפות. לכן, בניתוחנו תשמש השכלה אקדמית אינדיקטור עיקרי לשייכות למעמד הבינוני.

מבחינת הדינמיקה הדורית של המעמד הבינוני, מובילי המחאה של 2011 הם ילדי הליברליזציה של הכלכלה הפוליטית בישראל. הם גדלו במשפחות מן המעמד הבינוני והבינוני-גבוה בשנות התשעים של המאה שעברה ובתחילת שנות האלפיים, כאשר מגורים רחבים של אותם מעמדות נהנו מעלייה ניכרת ברמת החיים ואימצו דפוסי צריכה שלא היו מוכרים בישראל קודם לכן. הוריהם היו המרוויחים מהליברליזציה של הכלכלה הפוליטית הישראלית, ודבר זה עיצב את חוויותיהם כדור מעמדי. אך בהגיעם לבגרות מוקדמת, מצאו עצמם בני הדור הזה במצב שבו כלל לא מובטחת להם הצלחה בשעתוק סיכויי

החיים של הוריהם, לרבות רמת החיים ודפוסי הצריכה שאליהם הורגלו בשנים המעצבות שלהם. כפי שנפרט בהמשך, אותם דפוסים בכלכלה הפוליטית שהיוו בסיס לשיפור ניכר בסיכויי החיים של המעמד הבינוני והבינוני-גבוה מאז שנות התשעים, מהווים בשנים האחרונות גורם שמקשה על רבים מבני הדור הצעיר של אותם מעמדות לשעתק את מיקומם בהיררכיה החברתית. במילים אחרות, רבים מבנותיהם ובניהם של המרוויחים מן המשטר הניאו-ליברלי הפכו לאלה המפסידים ממנו. לפני שנבחן את הקשרים בין הדינמיקה הדורית-מעמדית לבין השינויים שחלו בכלכלה הפוליטית, נציג כמה נתונים שמצביעים על צמצום סיכויי החיים של הדור הצעיר של המעמד הבינוני בעשור האחרון. מגמת השחיקה בסיכויי החיים של בני דור זה ניכרת מתוך השוואה לאוכלוסיות אחרות, ובאה לידי ביטוי הן במדרים המתייחסים למצבם הכלכלי בפועל והן בנתונים בנוגע לתפיסותיהם על אודות אותו מצב.

עלינו להקדים ולהבהיר שהניתוח שלנו מתייחס בעיקר לאוכלוסייה היהודית. האוכלוסייה הפלסטינית בישראל אמנם תמכה במטרה של צמצום פערים ושיקום מדינת הרווחה, אך נראה שהפלסטינים ראו במחאה עניין פנים-יהודי (ובמידה רבה של צדק) והשתתפותם בה הייתה מועטה בהרבה מזו של האוכלוסייה היהודית (הרמן 2012). נוסף על כך, בשל מיקומם של האזרחים הפלסטינים בכלכלה הפוליטית הישראלית, הדינמיקה הדורית-מעמדית בקרבם שונה מזו שבקרב האוכלוסייה היהודית. חלק ניכר מהדור הצעיר הערבי, בעיקר בעלי ההשכלה האקדמית, נהנים היום ממוביליות בין-דורית משמעותית למדי. לכן, ניתוחנו נוגע פחות לאוכלוסייה זו. כשהנתונים מאפשרים זאת, אנו מוציאים מהניתוח שתי אוכלוסיות נוספות או מתייחסים אליהן בנפרד: חרדים ומהגרים דוברי רוסית. בשל המאפיינים המעמדיים הייחודיים שלהם, הניתוח שלנו וטענותנו בדבר משבר בשעתוק הבין-דורי של המעמד הבינוני אינו רלוונטי גם לגביהם.

כידוע, התביעות בסוגיית יוקר הדיור והקשיים של צעירים, בעיקר באזור גוש דן, להשיג דיור היו הנושא שהצית את המחאה. גם כאשר התנועה ותביעותיה התרחבו לסוגיות נוספות, וגם כאשר הועלו תביעות וטיעונים עקרוניים וכלליים יותר, הנגישות המוגבלת של הדור הצעיר לדיור הוסיפה להיות נושא מרכזי בשיח המחאה ובסמליה. ואכן, ניתוח נתונים שנאספו בסקרים רחבי היקף של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה מלמד שבמהלך שנות האלפיים חלה ירידה בשיעור הבעלות על דירה בקרב משפחות צעירות. אלא שהנתונים המפורטים שמוצגים בטבלה 1 להלן מראים שבהקשר של הדיור הכרחי להבחין גם בין המגזרים. מגמת הירידה חלה בעיקר בקרב צעירים יהודים ילידי ישראל, ובייחוד באזור המרכז, שבו הירידה בשיעורי בעלות על דיור הייתה התלולה ביותר. גם בקרב מהגרים דוברי רוסית באזורים אחרים ובקרב חרדים חלו ירידות, אך מתונות בהרבה. מהגרים דוברי רוסית במרכז שיפרו את שיעור הבעלות שלהם אך הם עדיין מפגרים אחרי כל הקבוצות האחרות שבטבלה, ואילו בקרב הערבים הבעלות על מגורים כמעט גורפת.

טבלה 1: בעלות על דירה בקרב משפחות צעירות עובדות,* לפי מגזר ותקופה

2010–2009	2004–2001	
60%	74%	יהודים ילידי ישראל — אזור המרכז
63%	73%	יהודים ילידי ישראל — אזורים אחרים
47%	37%	מהגרים דוברי רוסית — אזור המרכז
61%	65%	מהגרים דוברי רוסית — אזורים אחרים
68%	73%	חרדים (כלל האזורים)
93%	90%	ערבים (כלל האזורים)
61%	69%	סך הכול — אזור המרכז
71%	76%	סך הכול — אזורים אחרים

מקור: עיבוד המחברים לנתוני סקרי הכנסות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה
 * "משפחות צעירות עובדות": משקי בית שיש בהם ילדים, ושבהם ראש משק הבית³ בן 25–34 שנים, נשוי/ה ועובד/ת תמורת שכר.

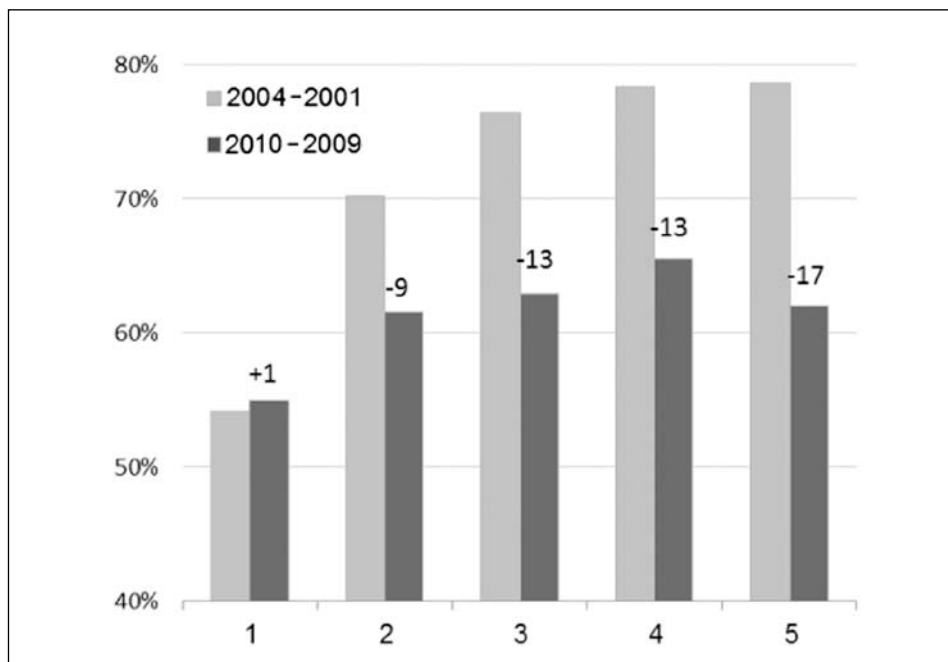
עולה השאלה אם הירידה בשיעורי הבעלות על הדירות בקרב הצעירים היהודים ילידי ישראל ניכרת במיוחד במעמד הבינוני. ניתן לבחון שאלה זו באמצעות הבחנה בין רמות הכנסה על פי חמישונים, כאשר ההכנסה מותאמת כמקובל למספר הנפשות במשק הבית. מתרשים 1 להלן עולה שבשנים האחרונות הסיכויים של משפחות צעירות להתגורר בדירה בבעלותן ירדו בעיקר מאמצע מדרג ההכנסות ומעלה. חידה היא שהירידה התלולה ביותר (17 נקודות האחוז) חלה דווקא בחמישון העליון. תופעה זו רומזת שהשינויים בשיעורי בעלות על דיור משקפים כמה תהליכים שונים, שלא ניתן לעמוד על חשיבותם היחסית באופן אמפירי על בסיס הנתונים הקיימים. תהליך אחד הוא הירידה הניכרת ביכולת של משפחות צעירות מהמעמד הבינוני לרכוש דירה למגורים, יכולת שנחשבת בישראל למרכיב מרכזי של סיכויי החיים של המשפחה. ייתכן שהנטייה המוגברת של משפחות צעירות בחמישון העליון לוותר על בעלות על בית מגוריהן נובעת מכך שמחירי הדירות ברמה המצופה על ידי משפחות אלו עלה יותר מהממוצע.⁴ תהליך אחר שעשוי לתרום למגמה הוא שינויים בסגנון חיים, כגון הגברת המוביליות הגיאוגרפית

³ ראש משק הבית מוגדר על ידי הלשכה המרכזית בסטטיסטיקה כבעל השכר הגבוה ביותר במשק הבית.

⁴ על פי תוצאות סקרי הוצאות המשפחה של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בין השנים 2008 ו-2010 עלה שווי הדירות שבבעלות העשירון העליון ב-39%, בהשוואה לעלייה של 23% ברמת ההכנסה החציונית, <http://cbs.gov.il/publications/12/1481/excel/t21.xls>

והתעסוקתית, שגורמים לחלק מן המשפחות הצעירות לדחות את הכניסה לדירת קבע. ייתכן גם שבחלק מהמקרים (בעיקר בחמישון העליון) משפחות שמתגוררות בדירה מושכרת מחזיקות דירה בבעלותן להשקעה או בתור חלופה עתידית. מכל מקום, הנתונים שעומדים לרשותנו אינם סותרים את טענת המוחים שחל צמצום ביכולת של צעירי המעמד הבינוני לרכוש דירה.

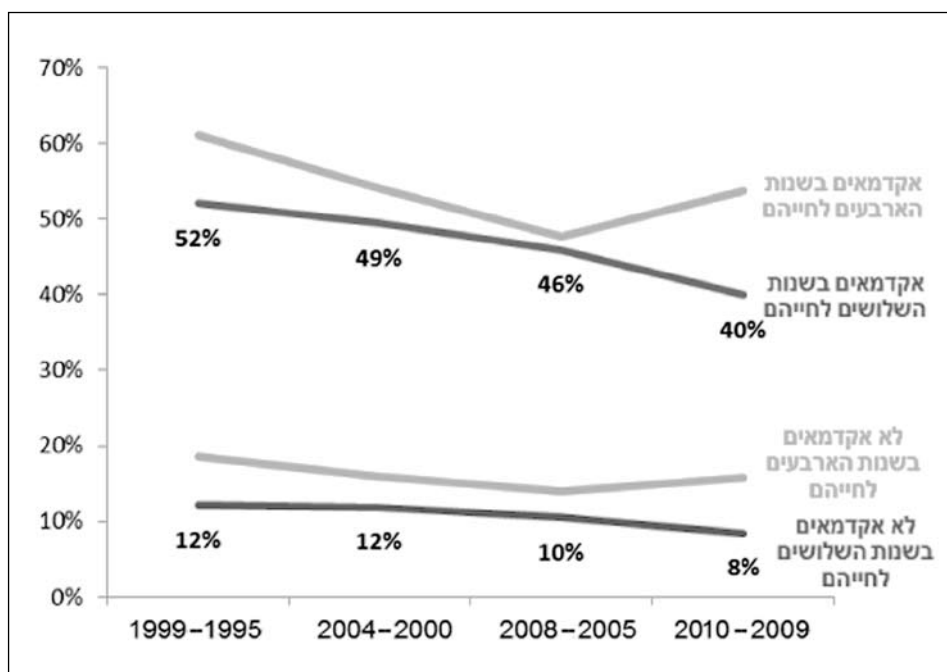
תרשים 1: שיעור הבעלות על דירה בקרב משפחות צעירות עובדות (יהודים ילידי ישראל), לפי חמישוני הכנסה ולפי תקופה



מקור: עיבוד המחברים לנתוני סקרי הכנסות של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה

גם מיקומם של הצעירים בהיררכיית חלוקת ההכנסות הורע בעשור האחרון. תרשים 2 להלן מראה את מגמות השינוי באחוז המשפחות שבהן ראש משק הבית הוא יהודי יליד ישראל בחמישון העליון בקרב ארבע קבוצות, המחולקות על פי גיל (אנשים בשנות השלושים לחייהם ובשנות הארבעים לחייהם) ועל פי השכלה (בעלי השכלה אקדמית וחסרי השכלה אקדמית). מהנתונים עולה בבחירות כי בקבוצת בעלי ההשכלה האקדמית בשנות השלושים לחייהם אחוז המשפחות שנמצאות בחמישון העליון ירד באופן ניכר, מ-52% בשנים 1995–1999 ל-40% בשנים 2009–2010. בקבוצות האחרות, לעומת זאת, המגמה הייתה של יציבות יחסית או הירידה הייתה מתונה בהרבה, כמו במקרה של המשפחות הצעירות שבהן ראש משק הבית אינו בעל השכלה אקדמית.

תרשים 2: אחוז משפחות של יהודים ילידי ישראל בחמישון העליון, לפי גיל ולפי השכלת ראש משק הבית

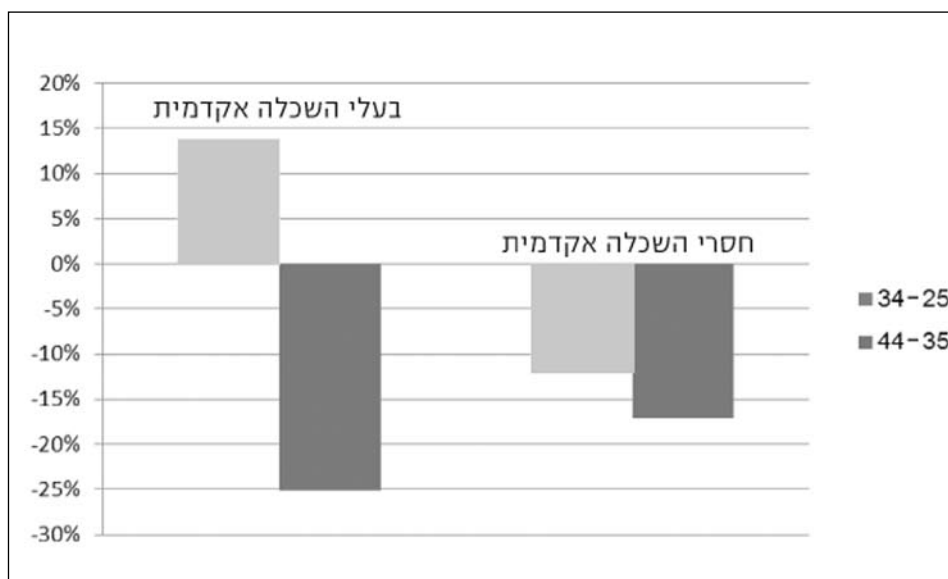


מקור: שלו 2012

נתונים אלה מראים כי מבנה ההזדמנויות של הדור הצעיר של יהודים ילידי ישראל הצטמצם בשנים האחרונות, הן בשוק העבודה והן בשוק הדיור, ושצמצום זה היה רב בייחוד בקרב בעלי השכלה אקדמית. אך כשמוקד הדיון הוא תהליכים של מוביליזציה פוליטית, לא פחות חשוב מהמגמות הללו, ואולי אף חשוב יותר, הוא האופן שבו בני האוכלוסייה הנדונה תופסים את מצבם הכלכלי האישי. לצורך הדיון בהיבט זה, נבחן כעת מגמות שינוי שחלו בשנים האחרונות באופן שבו אוכלוסיות שונות מעריכות את מצבן הכלכלי האישי. הניתוח נשען על הסקר החברתי שנערך כל שנה על ידי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ומשווה שינויים בעמדות בין השנים 2006 ו-2010 בקרב ארבע קבוצות באוכלוסייה היהודית המוגדרות על פי גיל (בני 25–34 ובני 35–44) ועל פי השכלה (בעלי השכלה אקדמית וחסרי השכלה אקדמית). ראשית ראוי לציין כי הערכת המצב הכלכלי האישי בקרב כלל האוכלוסייה היהודית ב-2010, שנה לפני פרוץ המחאה, הייתה חיובית למדי, וחיובית יותר מבשנת 2006. לדוגמה, שיעור הנשאלים שהאמינו שמצבם הכלכלי ישתפר בעתיד עלה מ-42% ב-2006 ל-47% ב-2010, ואחוז שבעי הרצון ממצבם הכלכלי עלה באותן שנים מ-55% ל-61%. באופן מפתיע למדי, אף בתחום הדיור אנו מוצאים רמות גבוהות של שביעות רצון ומגמת עלייה: מ-83% ב-2006 ל-87% ב-2010.

אך התמונה המעניינת נגלית כאשר משווים בין שיעורי השינוי בקרב אוכלוסיות שונות. הדפוס שנחשף הוא שמגמת השינוי בקרב הצעירים בעלי ההשכלה האקדמית הייתה שונה מזו שבקרב שלוש האוכלוסיות האחרות – צעירים בלא השכלה אקדמית ושתי קבוצות המבוגרים. דפוס זה מומחש בבירור בתרשים 3 להלן, ובו מוצג השינוי שחל בין שתי נקודות הזמן בשביעות הרצון מהמצב הכלכלי האישי. רק בקרב הצעירים בעלי ההשכלה האקדמית הייתה עלייה (של 14%) בשיעור המשיבים שהביעו חוסר שביעות רצון ממצבם הכלכלי, בעוד שבקרב שלוש האוכלוסיות האחרות חלה ירידה משמעותית בשיעור זה. תוצאות דומות התקבלו בשאלה המתייחסת לחשש מאובדן מקום העבודה. בקרב הצעירים בעלי השכלה אקדמית ירד אחוז המשיבים שאינם חוששים כלל בין השנים 2006 ו-2010, בעוד ששיעור הלא חוששים בקרב הקבוצות האחרות עלה.

תרשים 3: שיעור השינוי שחל בין השנים 2006 ו-2010 באחוז המשיבים שאינם שבעי רצון ממצבם הכלכלי, לפי השכלה וגיל



מקור: עיבוד המחברים לנתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006 ו-2010

בטבלה 2 להלן אנו מציגים ניתוח מקביל של התשובות לשאלה בדבר שביעות הרצון מן המצב האישי בתחום הדיור. שוב, המגמה בקרב הצעירים בעלי ההשכלה האקדמית הייתה שונה מזו בקבוצות האחרות. בעוד שבקרב שתי קבוצות המבוגרים ובקרב הצעירים חסרי ההשכלה האקדמית חלה ירידה ניכרת באחוז המשיבים שהביעו חוסר שביעות רצון מהדיור שלהם, בקרב הצעירים בעלי ההשכלה האקדמית לא חל שינוי. משמעות הדבר היא שבאופן

יחסי לקבוצות האחרות, על פי תפיסתם מצבם בתחום הדיור הורע. אותן מגמות בדיוק נראו גם בשאלה המתייחסת לשביעות רצון מההכנסה האישית.

טבלה 2: שיעור השינוי שחל בין השנים 2006 ו־2010 באחוז המשיבים שאינם שבעי רצון ממצב הדיור שלהם, לפי השכלה וגיל

שיעור השינוי 2006–2010	
0%	בני 25–34 בעלי השכלה אקדמית
–37%	בני 35–44 בעלי השכלה אקדמית
–22%	בני 25–34 ללא השכלה אקדמית
–15%	בני 35–44 ללא השכלה אקדמית

מקור: עיבוד המחברים לנתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2006 ו־2010

אם כן, ניתן לראות כי במהלך העשור האחרון, שבו התחזק המשטר הניאור־ליברלי בישראל והגיע לרמה מרבית של מיסוד, המצב הכלכלי של צעירים יהודים (לא כולל מהגרים) בעלי השכלה או הכנסה שמסמלת שייכות למעמד הבינוני הורע בהשוואה לקבוצות אחרות. הרעה זו באה לידי ביטוי הן במיקומם בשוק העבודה ובשוק הדיור, והן באופן שבו הם תופסים את מצבם ואת סיכוייהם בעתיד. מגמות אלה מקבלות משנה תוקף בבחינת בסיס למוביליזציה פוליטית על רקע ההתנסויות המעצבות של בני אותו דור מעמדי בהיותם ילדי הליברליזציה של הכלכלה הפוליטית הישראלית, שגדלו בתנאים של עלייה משמעותית ביותר ברמת החיים של משפחותיהם. נראה אפוא שההזדמנויות המבניות של רבים מצעירים אלה לשחזר את סיכויי החיים של הוריהם אינן מובטחות. אנחנו סבורים שדינמיקה זו קשורה קשר הדוק לשינויים שחלו בכלכלה הפוליטית של ישראל. בחלק הבא של המאמר נרחיב את הדיון בדינמיקה הדורית של המעמד הבינוני ונפרט את זיקותיה ליחסים המשתנים בין מדינה לכלכלה בישראל.

דורות מעמדיים והכלכלה הפוליטית של ישראל

כבר באמצע שנות השבעים של המאה שעברה ניתחו הנרי רוזנפלד ושולמית כרמי במאמרם החשוב את המנגנונים שבאמצעותם יצרה המדינה הישראלית את המעמד הבינוני בעשורים הראשונים לקיומה (Rosenfeld and Carmi 1976). המדינה המפתחת (developmental state) בישראל יצרה מבנה רחב של הזדמנויות עבור האוכלוסייה האשכנזית הוותיקה, הן בשוק העבודה והן בשוק הדיור, שאפשר לה לצבור משאבים כלכליים וחברתיים רבים. הקמת מנגנון מדינתי ביורוקרטי־פרופסיונלי רחב, בניית מגזר תעשייתי ציבורי ופרטי, התרחבות

המערכת הבנקאית — כל אלה סיפקו לאוכלוסייה זו את האפשרות להשיג את העמדות התעסוקתיות המועדפות בשוק העבודה הראשוני ולהתקדם במסלול של צבירת משאבים. כמו כן, תוכניות של בניית דיור מסובסד בהיקף משמעותי ביותר על ידי המדינה, בדרך כלל בשיתוף עם ההסתדרות, שנועדו לאוכלוסייה הוותיקה, היו מנגנון נוסף בבניית המעמד הבינוני בשנות החמישים והשישים (רוזנהק 2007). כפי שמצינים נח לוי־אפשטיין ומשה סמיוניב, הבעלות על אותו דיור, שהיה מרוכז במרכז הארץ וערכו הכלכלי הלך ועלה, היווה שנים מאוחר יותר מנגנון מרכזי להעברה בין־דורית של הון ולשעתוק המבנה המעמדי בישראל (Lewin-Epstein and Semyonov 2000).

תהליך ההתבססות וההתעצמות של המעמד הבינוני הוסיף והעמיק בדור השני של אותו מעמד, ילידי שנות הארבעים והחמישים של המאה העשרים. דור זה ירש מקודמו הון כלכלי, חברתי, פוליטי ותרבותי, ואף הוסיף ליהנות ממשאבים כלכליים שהוזרמו על ידי המדינה. בני דור זה נהנו מתהליך ההתרחבות של מדינת הרווחה שהגיע לשיאו בשנות השבעים, ושחלק משמעותי ממנו נועד להיטיב עם המעמד הבינוני. בהקשר זה בלטה במיוחד הפעילות של המדינה בתחומי החינוך והדיור. זהו הדור המעמדי שנהנה מהגל הראשון של התרחבות ההשכלה הגבוהה בישראל בשנות השבעים, שאפשר לו לרכוש כמעט בחינם השכלה אקדמית בעלת ערך רב בשוק העבודה. כמו כן, זהו הדור המעמדי העיקרי שנהנה מסבסוד נדיב במיוחד מידי המדינה לרכישת דיור באמצעות תוכניות המשכנתאות לזכאים שהופעלו מתחילת שנות השבעים עד תחילת שנות התשעים (רוזנהק 2007). הודות לסבסוד זה, בני הדור השני של המעמד הבינוני הוותיק בישראל היו מסוגלים להגיע לעמדות מועדפת בשוק הדיור בשלבים מוקדמים של חייהם, דבר ששיפר את סיכויי החיים שלהם גם במישורים אחרים.

בהמשך, בשנות השמונים והתשעים, בהגיעם לאמצע החיים, צברו בני הדור השני של המעמד הבינוני משאבים כלכליים, חברתיים ותרבותיים שאפשרו להם לפתח מידה ניכרת של אוטונומיה מהמדינה, וכך להפוך לתומכים חשובים בתהליך הליברליזציה של הכלכלה הפוליטית הישראלית שהתרחש באותה תקופה. מגמה זו באה לידי ביטוי פוליטי מובהק בתמיכה של המעמד הבינוני והבינוני־גבוה הוותיק בתהליך אוסלו, אשר שילב "עשיית שלום" ודה־קולוניזציה עם ליברליזציה של הכלכלה הפוליטית ועם שילובו של המשק הישראלי בכלכלה הגלובלית (Shafir and Peled 2002). אמנם תהליך אוסלו נחל כישלון חרוץ, אולם הליברליזציה של הכלכלה הפוליטית הלכה והעמיקה מאז שנות האלפיים (Maman and Rosenhek 2012). תמורה זו הביאה לשינויים מרחיקי לכת במבנה אי־השוויון בישראל, לרבות היווצרות מעמד חדש של בעלי הון החולשים על חלק גדול מהכלכלה הישראלית, הרחבה משמעותית ביותר של פערים כלכליים, ירידה בביטחון הכלכלי והחברתי של חלקים גדולים מהמעמד הבינוני נמוך, ודחיקה לשוליים של אוכלוסיות מוחלשות. במסגרת שינויים אלה, חלקים ניכרים של הדור השני של המעמד הבינוני הוותיק הצליחו למנף את המשאבים הכלכליים והחברתיים שירשו וצברו כדי להשתלב במשטר הכלכלי־פוליטי החדש ולהרוויח ממנו.

התפנית הניאורליברלית בכלכלה הפוליטית בישראל נבעה בחלקה ממגמת הגלובליזציה הכלכלית בעולם, ואף העצימה את השפעותיה על ישראל (ראו רם 2005). בדרך זו תרמה הגלובליזציה להרחבת ההזדמנויות של רבים מבני הדור המעמדי האמור ולשיפור בסיכויי החיים שלהם, הן בהקשר של שוק העבודה והן בהקשר של דפוסי צריכה. ראשית, ההרחבה של המגזר הפרטי שבאה בעקבות הפרטות והשקעות מחו"ל סיפקה להם הזדמנויות להשתלב בתפקידים ניהוליים ומקצועיים בדרגים בינוניים-גבוהים וגבוהים על בסיס ההון החברתי והתרבותי שעמד לרשותם. הרחבה זו של המגזר העסקי אף תרמה להרחבת ההזדמנויות של בעלי מקצועות חופשיים שמעניקים לו שירותים כגון עורכי דין, רואי חשבון ויועצים בתחומים מגוונים. זאת ועוד, השילוב הגובר של הכלכלה המקומית בכלכלה הגלובלית, לרבות הליברליזציה של הסחר הבין-לאומי וצמיחת תעשיית ההייטק, פתחו נתיבים חדשים גם ליזמים. בהקשר זה, העלייה האדירה שחלה בישראל בצריכה מבוססת ייבוא סיפקה הזדמנויות למתווכים מסוגים שונים בין הכלכלה הגלובלית לבין השוק המקומי. כמו כן, הליברליזציה הפיננסית וההתרחבות העצומה של מגזר זה שבא בעקבותיה יצרו לא רק מקומות עבודה שמציעים הכנסה ותנאים אטרקטיביים, אלא גם רווחים פיננסיים נאים, לפחות בפרקי זמן מסוימים.

חשוב לציין שלא כל בני הדור המעמדי שהולידו את אותו דור צעיר שהוביל את המחאה החברתית נטשו את שורות המגזר הציבורי הרחב לטובת השוק הפרטי. מרביתם דווקא הצליחו לנצל עמדות כוח והסדרים מוסדיים קיימים כדי לשמור על תנאי עבודה מוגנים ומשתלמים עבורם. תהליכים כמו הפרטה של חברות בבעלות ציבורית (כולל תעשיות ביטחוניות) ומיקור-חוץ של שירותים עוצבו כך ששמרו על פריבילגיות קיימות, והפגיעות של רפורמות ניאורליברליות לא מעטות התגלגלו ל"דור ב" ובהמשך אף ל"דור ג" של עובדים.

התפתחויות אלה תרמו לעלייה משמעותית ברמת ההכנסות היחסית של בעלי משרות אטרקטיביות. אחד הביטויים לכך הוא שחלקם של שני העשירונים העליונים בכלל ההכנסות ברוטו של שכירים עלה מ-39.3% ב-1988 ל-44.9% ב-2009 (סבירסקי וקונור 2000, 7; סבירסקי ואחרים 2010, 13). בו בזמן, מדיניות המיסוי הניאורליברלית מאז תחילת שנות האלפיים כללה הפחתה ניכרת של שיעורי מס ההכנסה על ההכנסות הגבוהות, ובכך הביאה לידי הגדלת ההכנסה הפנויה של אותו מעמד, ותרמה אף היא לעלייה ברמת החיים של בעלי ההכנסות הגבוהות. כך, ההבטחה האידיאולוגית של הקפיטליזם שכל דור, לפחות מהמעמד הבינוני, ייהנה מסיכויי חיים טובים מאלה של הדור הקודם אכן מומשה במקרה של הדור השני של המעמד הבינוני והבינוני-גבוה בישראל.

לעומת זאת, נראה היום כי רבים מבני הדור השלישי של המעמד הבינוני והבינוני-הגבוה, נוכחים שכלל לא מובטח להם שיוכלו לשחזר את סיכויי החיים של הוריהם ואת רמת החיים שבה הם עצמם גדלו. מה שמעניין בהקשר זה הוא שאותם תהליכים של ליברליזציה שתרמו לשיפור סיכויי החיים של הדור הקודם, מקשים היום על השעתוק הבין-דורי של סיכויי החיים של חלק מהמעמד הבינוני. ראשית כול, דור מעמדי זה נכנס לשוק עבודה שבו הוסרו רבות מההגנות על העובדים שנהגו קודם לכן. בחלק גדול של שוק העבודה העכשווי תנאי

ההעסקה, רמת השכר והביטחון התעסוקתי של עובדים צעירים, גם בעיסוקים פרופסיונליים, יורדים בהרבה מבעבר, טרם תהליכים של "הגמשה" (פז-פוקס 2010). דפוסים של העסקה בלתי שגרתית באמצעות חברות כוח אדם או קבלני משנה שהחלו בתחומים בלתי מקצועיים, התפשטו בשנים האחרונות גם לעיסוקים פרופסיונליים אחדים, בייחוד בסקטור הציבורי, שאליהם נכנסים צעירים (ובייחוד צעירות) בעלי/ות תארים אקדמיים.

סיכויי החיים של אותם צעירים נפגעו גם בעקבות שינויים שחלו במדינת הרווחה. אמנם הקיצוצים המשמעותיים ביותר, בעיקר מאז שנת 2003, נעשו בתוכניות הרווחה שמיועדות בפועל למעמדות הנמוכים – כגון ביטוח אבטלה, הבטחת הכנסה וקצבאות ילדים – אולם גם בתחומים שחשובים לבני המעמד הבינוני צומצמה מדינת הרווחה בישראל. צמצום ההוצאות הציבוריות בתחומי החינוך והבריאות והמחירים הגבוהים שהורים נאלצים לשלם על השגחה וחינוך פרטי לילדים מתחת לגיל חינוך חובה פגעו במשפחות הצעירות של המעמד הבינוני, שנדרשות היום לשלם עבור שירותים שהוריהם קיבלו בחינם או בסכסוד ניכר. בולט במיוחד בהקשר זה הצמצום הקיצוני של תמיכות המדינה למעמד הבינוני בתחום הדיור. למעשה, במהלך שנות התשעים כמעט נעלמו תוכניות המשכנתאות לזוגות צעירים, שבהן היה גלום סכסוד ניכר מידי המדינה, ושמהן נהנו בעיקר בני המעמד הבינוני. סכסוד זה צומצם עד כדי כך שהמשכנתאות המסובסדות לזכאים הפכו ללא כדאיות בהשוואה למשכנתאות בשוק החופשי. שינוי זה הצטרף לקושי לרכוש דיור עקב העלייה הריאלית במחירים. אלה שמצליחים לרכוש דיור נדרשים לשלם תשלומי משכנתא גבוהים הרבה יותר מאלה ששילמו הוריהם בשנות השבעים והשמונים, כאשר רכשו את דירתם הראשונה בסיוע נדיב מהמדינה.

לסיכום חלק זה, הדינמיקה הדורית של המעמד הבינוני בישראל וזיקתה לשינויים בכלכלה הפוליטית שהצגנו לעיל יכולות להסביר את אי-הנחת שעמדה ביסוד הצמיחה הבלתי צפויה של תנועת מחאה המונית סביב סוגיות חלוקתיות ואינטרסים מטריאליים. בני הדור המעמדי של ילדי הליברליזציה נוכחו כי הבטחת הקפיטליזם הניאו-ליברלי לרמת חיים הולכת ועולה אינה מתממשת עבורם. לאור מה שנראה ככישלון השעתוק הבין-דורי של סיכויי החיים של חלק ניכר מהמעמד הבינוני, אותו דור מעמדי ביקש לכונן עצמו כמוביל של תנועה רחבה התובעת מהמדינה תביעות חלוקתיות מקיפות בשם ה"עם". כפי שנראה בחלק הבא, תנועת המחאה גילמה ניסיון לערוך בישראל ארטיקולציה חדשה בין תביעות ואינטרסים מטריאליים לבין הבחנות חברתיות וקונפליקטים שמנוסחים בשדה הפוליטי כמבוססים על זהויות תרבותיות – כלומר, בין פוליטיקה של חלוקה לבין פוליטיקה של הכרה.

ובכל זאת... רפובליקניזם ופוליטיקה של סטטוס

עד כה מיקדנו את ניתוחנו בדינמיקות דוריות-מעמדיות וביקתן לכלכלה הפוליטית, והדגשנו את הייחודיות של המחאה כפעולה פוליטית שהתהוותה סביב סוגיות חלוקתיות. ברם, איננו טוענים כי המחאה החברתית בקיץ 2011 הייתה מנותקת מהעקרונות המארגנים של

השדה הפוליטי הישראלי כפי שהכרנו אותם בארבעת העשורים האחרונים: זהויות פוליטיות שמתכוננות על בסיס הבחנות תרבותיות, וקונפליקטים שמתהווים סביב סוגיות לא חלוקתיות. הקשר המורכב בין המחאה לבין זהויות וקונפליקטים בחברה בישראל אכן תפס מקום מרכזי בדיון הציבורי על אודותיה. הקונפליקט בין הימין לשמאל בהגדרתם המקובלת בישראל, בין חילונים לחרדים, בין המרכז האשכנזי לפרפריה המזרחית, בין תל אביב העשירה והמפונקת לבין יתר המדינה — קונפליקטים אלה והזהויות הכרוכות בהם נכחו ולא נכחו במחאה ובשיח עליה.

ברובד הגלוי יותר, המחאה הציבה לפני המדינה תביעות כלליות ומכילות. לצד הדרישה לשיפור סיכויי החיים של המעמד הבינוני, בעיקר של הדור הצעיר שלו, הועלו גם תביעות לסיוע לאוכלוסיות החלשות ולהקלת מצוקתן באמצעות הרחבת תוכניות הרווחה. הציור של מגוון רחב של תביעות ספציפיות, שנגעו לאוכלוסיות שונות במידות שונות, עם התביעה הכוללת לצדק וסולידריות חברתית, ולמימוש אחריותה של המדינה לרווחת אזרחיה, יצר רושם שתנועת המחאה אכן תובעת את בנייתה מחדש של מדינת רווחה אוניברסלית שאחראית למצב הכלכלי-חברתי של כלל האוכלוסייה ומקדמת חלוקה שוויונית יותר של המשאבים. באמצעות תביעות אלה ביקשה תנועת המחאה לכונן זהות חברתית-פוליטית "כלל-ישראלית" שהייתה אמורה להתעלות מעל הזהויות והקונפליקטים הפוליטיים-תרבותיים המוכרים בחברה. כידוע, מלכתחילה נמנעו מנהיגי המחאה מלגעת בכל סוגיה הקשורה לקונפליקטים שבלב הפוליטיקה הממוסדת, בעיקר בנושא השטחים הכבושים וביחסי חילונים-חרדים, במטרה ליצור רושם של ייצוג האינטרס הכלל-חברתי. המנהיגות ביקשה לייצר זהות כללית שמתעלה מעל חלוקות ומחלוקות, זהות שנבנית אל מול הפוליטיקאים המושחתים, אל מול הממשלות שבעבר ובהווה התנערו מאחריותן כלפי האזרחים, ואל מול הטייקונים שעושים את העם. הזהות החדשה הייתה אמורה אפוא לבטא הן את הרתיעה מאליטות הכוח השולטות בכלכלה ובפוליטיקה הממוסדת והן את תחושת האי-נחת מהמצב הכלכלי-חברתי.

ואכן, מן הבחינה של תמיכה ציבורית והשתתפות בהפגנות המוניות, המחאה הצליחה לפרוץ לפחות חלק מהגבולות החברתיים והתרבותיים במידה לא מבוטלת. לדוגמה, על פי סקר "מדד השלום" של המכון הישראלי לדמוקרטיה שנערך בסוף יולי 2011, 88% מכלל הנשאלים תמכו מאוד או די תמכו במחאה (הרמן 2011). מה שהתחיל כמחאתם של צעירים תל-אביבים מן המעמד הבינוני, משכילים, אשכנזים, שמאלנים וחילונים, הפך לכאורה למחאה של אוכלוסייה רחבה למדי שניסו להציגה כ"ישראלים". מהבחינה הזו, המקרה הישראלי דומה למקרה הספרדי, שבו מחאת מחנות האוהלים של האינדיגנודוס בכיכרות המרכזיות הובילה להפגנות המוניות בכל רחבי המדינה, שבהן השתתפה אוכלוסייה מגוונת יותר מבחינה דורית ומעמדית.

אך ברובד הגלוי פחות, המחאה הייתה שזור (embedded) היטב בזהויות ובקונפליקטים שעיצבו את הפוליטיקה הישראלית ועוצבו על ידה מאז שנות השבעים. ראשית כול, אמנם למחאה הייתה תמיכה ציבורית רבה מאוד, כאמור, אולם מבט מקרוב מגלה הבדלים משמעותיים בשיעורי התמיכה בין קבוצות שונות באוכלוסייה היהודית שהגדרתן מבטאת את החלוקות

הקלאסיות של החברה והפוליטיקה בישראל. מסקרים עולה כי בעלי עמדות של שמאל מדיני תמכו והשתתפו במחאה יותר מבעלי עמדות של ימין מדיני, חילונים יותר מאשר דתיים, בעלי השכלה גבוהה יותר מאשר חסרי השכלה גבוהה, ובעלי הכנסה בינונית וגבוהה יותר מאשר בעלי הכנסה נמוכה (הבר והלר 2012; הרמן 2012). הבדלים אלה ברמות התמיכה וההשתתפות משקפים את המתח בין הניסיון לכונן את המחאה כביטוי לאינטרסים של כלל הישראלים לבין היסודות הפוליטיים-חברתיים שלה, הן המעמדיות והן התרבותיות. במידה רבה המחאה הייתה ונשארה מחאת המעמד הבינוני, החילוני, המשכיל וה"שמאלני".

מתח זה בא לידי ביטוי גם בשימוש במוטיבים רפובליקניים, שמהווים בסיס עיקרי להעלאת תביעות בפוליטיקה הישראלית מראשיתה (Shafir and Peled 2002). פעמים רבות הוצדקו תביעות המוחזות בתרומתו של המעמד הבינוני לחברה – בשירות צבאי, בתרומה לכלכלה ובתשלום מסים. אך עם זאת, כפי שטענו קודם, היה במחאה מרכיב בולט של תביעות אוניברסליות ובנייה של זהות מכילה. כך, הזהות החברתית-פוליטית שהמחאה ביקשה לכונן הייתה של מעמד בינוני בבחינת "המעמד האוניברסלי", אשר מבטא ומקדם את הטוב המשותף. מהבחינה הזו, הקריאה לצדק חברתי ולסולידריות הייתה עבור המעמד הבינוני, לרבות דור ההורים, דרך לנסות ולהחזיר לעצמו את מקומו המרכזי בשדה הפוליטי ובשדה החברתי בתור עמוד השדרה של החברה הישראלית. בשנות התשעים ניסה המעמד הבינוני לכונן את עצמו כמעמד אוניברסלי שמקדם את הטוב הכללי באמצעות פרויקט השלום. אך לאחר התמוטטות תהליך אוסלו ובהקשר פוליטי שבו שיח של ערכים ליברליים ושיח השלום אינם מתקבלים כמייצגים את הטוב הכללי אלא להפך, פנה אותו מעמד לסוגיות חלוקתיות ולסוגיות של צדק חברתי לא רק על מנת לשפר את סיכויי החיים שלו אלא גם על מנת לזכות מחדש בהכרה ובדומיננטיות. זאת במיוחד כאשר השליטה הפוליטית של קואליציית הימין-חרדים נראתה מוצקה ובעלת עוצמה מתמידה, וכאשר המעמד הבינוני החילוני חש נדחק לשוליים על ידי כוחות אלה, שמנהלים התקפה חזיתית על ערכים ועל פרקטיקות של דמוקרטיה ליברלית. כחלק מאותו מהלך, שימשה המחאה ההמונית גם אמצעי לבנייה מחדש של הזהות הקולקטיבית של המעמד הבינוני החילוני וה"שמאלני". ההפגנות ההמוניות היו הזדמנות לצאת לרחוב ולחגוג סולידריות, אחרי זמן רב שאותה קבוצה נעדרה מהזירה הציבורית כקולקטיב. כך, המחאה גילמה לא רק פוליטיקה של חלוקת משאבים כלכליים, כפי שהוצג ברובד הגלוי, אלא גם פוליטיקה של סטטוס והכרה, שנוהלה על ידי קבוצה חברתית שביקשה להחזיר לעצמה את הזהות הקולקטיבית ואת הדומיננטיות שלה בחברה, כפי שבא לידי ביטוי ברובד המרומז.

ניכר כאן היפוך מעניין מבחינת הקשר בין אינטרסים מטריאליים לבין זהויות תרבותיות ותביעות להכרה. הפוליטיקה הישראלית, הן הממוסדת והן הלא ממוסדת, מתאפיינת בנטייה לטשטש אינטרסים מטריאליים וקטגוריות מעמדיות כבסיסים של פעילות פוליטית, ולהציג תביעות במונחים של הכרה בזהויות תרבותיות מובחנות ובמונחים של אי-שוויון על בסיס סטטוס. תחת זאת, המחאה של 2011 הציעה ארטיקולציה חדשה בין שני ממדים אלה של הפעולה הפוליטית. במקרה זה התביעות נוסחו במונחים חלוקתיים, אי-שוויון הכלכלי הוצג כבסיס

בלעדי לפעולה הפוליטית, והיה ניסיון לבנות זהות מכילה לכאורה שדוחקת הצדה קונפליקטים פוליטיים-תרבותיים ומשמשת בסיס לסולידריות כלל-ישראלית. כך, פעילות המחאה הוצגה על ידי משתתפיה ותומכיה כפוליטיקה חדשה שבאה להחליף את הפוליטיקה הישנה של בלקניזציה ושל מאבקים בין "מגזרים". אך מתחת לפני השטח, התמונה הייתה שונה. אין ספק שהיה במחאה חידוש לעומת הפוליטיקה הישנה בישראל, אך הוא לא היה בהיעלמותה של פוליטיקה של סטטוס אלא בשינוי במיקומה. במחאה נכחו במובלע אותם קונפליקטים וזהויות מובחנות שמאפיינים את הפוליטיקה הישראלית הישנה, אם כי הפעם לא כמכוננים ומצדיקים את הפעולה הפוליטית מבחינה אידיאולוגית, אלא כבסיסי מוביליזציה שמן הראוי דווקא לטשטש.

מסקנות

בלא קשר להישגים שהיו או לא היו לה, המחאה החברתית שפרצה באופן בלתי צפוי בקיץ 2011 היא אחד האירועים המעניינים ביותר שהתרחשו בישראל בעשורים האחרונים. היא הציגה צורה חדשה של פעולה פוליטית ואתגרה כמה מהתפיסות המקובלות על אודות הפוליטיקה והחברה בישראל. במאמר זה הצענו ניתוח דורי-מעמדי על מנת לבחון את היסודות המטריאליים של המחאה, והראינו כי הם טמונים בדינמיקה הדורית של המעמד הבינוני בישראל ובזיקתה לשינויים שחלו בכלכלה הפוליטית. המיסוד של המשטר הניאו-ליברלי בתחילת שנות האלפיים הביא למצב שבו השעתוק הבין-דורי של סיכויי החיים המאפיינים את המעמד הבינוני אינו מובטח לחלק משמעותי מבני הדור הצעיר של אותו מעמד. אך יחד עם דינמיקה מעמדית זו, הייתה למחאה זיקה הדוקה לזהויות חברתיות-תרבותיות קיימות ולקונפליקטים ביניהן. במובן זה, המחאה הייתה ניסיון של המעמד הבינוני החילוני וה"שמאלני" להחזיר לעצמו את עמדת הדומיננטיות שלו במרחב החברתי. דגל הצדק החברתי והתביעות החלוקתיות המכילות של המחאה שימשו לו אמצעי לכונן את עצמו כ"מעמד אוניברסלי" שמייצג את הטוב הכללי. המתחים בין האינטרסים המטריאליים והתרבותיים הספציפיים של יוזמי המחאה ומוביליה לבין הניסיון לבנות זהות מכילה שמתעלה מעל החלוקות והמחלוקות בחברה חלחלו לתוך המחאה על כל היבטיה. מהבחינה הזו, המחאה הייתה ונשארה שזורה באופן עמוק בשדה הפוליטי הישראלי כפי שהתעצב בארבעים השנים האחרונות.

פתחנו את המאמר בהתייחסות לתנועות המחאה שצמחו במדינות הקפיטליסטיות המתקדמות בעקבות המשבר הכלכלי העמוק שהחל בשנת 2007, אך בניתוח שלנו לא התייחסנו לגל המחאה בעולם כגורם שהשליך על המחאה בישראל. אין ספק כי המחאה החברתית במדינות המערביות, כמו גם המרידות העממיות בחלק ממדינות ערב, השפיעו על צמיחת המחאה בישראל, על אף ההבדלים הניכרים בנסיבות. כמו תופעות גלובליות אחרות, גם במקרה הזה התחוללו תהליכי התפשטות של דפוסי פעולה ולמידה שחוצים גבולות מדיניים. כמו כן נוצרו רשתות של יחסים ממשיים בין מנהיגי המחאה בישראל לבין מנהיגי המחאה במדינות אחרות כמו ספרד, יוון, ארצות הברית וצ'ילה. גל המחאה בעולם בשנים

2010 ו-2011 הרחיב את מבנה ההזדמנויות הפוליטיות של המחאה בישראל בכך שיצר דפוס של מוביליזציה המונית וסיפק הן דגמי פעולה לחיקוי והן מסגרות הזדהות ולגיטימציה. מעבר לכל אלה, ייתכן כי יש זיקה נוספת בין המחאה בישראל לבין אלה שהתרחשו בכמה מהמדינות הקפיטליסטיות המתקדמות. אנחנו סבורים שניתוח מעמדי-דורי כמו זה שהצגנו לגבי המקרה הישראלי יכול להתאים גם למקרי המחאה האחרים. אמנם המצוקה הכלכלית-חברתית של הדור הצעיר ברבות ממדינות אירופה היא אקוטית, שלא כמו בישראל, אולם יש גם דינמיקות דוריות-מעמדיות דומות בין ישראל למדינות אלה. בפעם הראשונה מאז מלחמת העולם השנייה במדינות המערב, ומאז 1948 בישראל, לא בטוח כלל שבני הדור הצעיר של המעמד הבינוני ייהנו מרמת חיים גבוהה יותר מזו של הוריהם. למעשה, בחלק מהמקרים לא בטוח כלל שיצליחו אפילו לשמור על רמת החיים שבה גדלו בבית הוריהם. כך מופרת ההבטחה הבסיסית של הקפיטליזם למעמד הבינוני באשר לתהליך בין-דורי מתמיד של שעתוק סיכויי חיים ושיפור ברמת החיים (Mason 2012). על רקע זה צומחות תנועות מחאה שמצד אחד קרובות מאוד לטיפוס של תנועות חברתיות חדשות, הן מבחינת מאפייני פעילותן והן מבחינת הפרקטיקות הפוליטיות שלהן, אך מצד שני מעלות תביעות חלוקתיות ומכוננות זהויות שקשורות לזירה הכלכלית-חברתית.

התוצאה החשובה ביותר של המחאה, תוצאה שנראית לנו משותפת למקרה בישראל ולמקרים באירופה ובצפון אמריקה, הוא הרה-פוליטיזציה של סוגיות כלכליות בכלל, ושל המדיניות הכלכלית-חברתית בפרט. במסגרת הפרויקט הניאו-ליברלי התחולל בעשורים האחרונים תהליך של דה-פוליטיזציה עמוקה של התחום הכלכלי. לפי אידיאולוגיה זו, שהפכה לדומיננטית, תהליכים חלוקתיים צריכים להיקבע על ידי כוחות השוק ומדיניות כלכלית צריכה להיקבע על ידי מומחים. בין כוחות השוק ה"א-פוליטיים" לבין המומחים ה"א-פוליטיים", המרחב הפוליטי בנוגע לסוגיות כלכליות התבטל כמעט לחלוטין. זה בעצם המצב היסודי שהמחאה במדינות השונות, לרבות ישראל, מבקשת לערער, מעבר לתביעותיה הספציפיות יותר. אם בעתיד יתברר שגל המחאה הצליח לחולל שינוי יסודי בפוליטיקה החלוקתית, זו תהיה מהות השינוי. תנועות המחאה בספרד, ביוון, בארצות הברית, בישראל ובמדינות אחרות הצליחו להחזיר את הפוליטיקה לכלכלה, ואת הכלכלה לפוליטיקה — אך עוד מוקדם לקבוע אם שינוי זה יתרום לכינונם של הסדרים כלכליים-פוליטיים חדשים, או יתברר כפזה חולפת.

ביבליוגרפיה

- הבר, כרמית, ואלה הלר, 2012. סולידריות במחאת קיץ 2011: בין דימוי למציאות?, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, תמר, 2011. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2011, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- _____, 2012. מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ממן, דניאל, וזאב רוזנהק, 2009. בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאוליברלי, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- סבירסקי, שלמה, ואתי קונור, 2000. תמונת מצב חברתית, 2000, תל אביב: מרכז אדוה.
- סבירסקי, שלמה, אתי קונור-אטיאס והאלה אבו חלא, 2010. תמונת מצב חברתית, 2010, תל אביב: מרכז אדוה.
- פז-פוקס, אמיר, 2010. "מדיניות של הפרטה לריבוד שוק התעסוקה", חנה כץ וארז צפדיה (עורכים), מדינה מפקירה – מדינה משגיחה: מדיניות חברתית בישראל 1985–2008, תל אביב: רסלינג, עמ' 335–362.
- פילק, דני, 2006. פופוליזם והגמוניה בישראל, תל אביב: רסלינג.
- רוזנהק, זאב, 2007. "דינמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית: בניית מדינה וכלכלה מדינית", חנה הרצוג, טל כוכבי ושמעון צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות: מבטים עכשוויים על חברה ותרבות בישראל, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 317–349.
- רם, אורי, 2005. הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים, תל אביב: רסלינג.
- שלו, מיכאל, 2012. "הרקע הכלכלי למחאה החברתית של קיץ 2011", דן בן-דוד (עורך), דו"ח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2011, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל, עמ' 141–192.
- Anduiza, Eva, Camilo Cristancho and Jose Sabucedo, 2012. "The Political Protest of the Outraged in Spain: What's New?" Unpublished paper, Department of Political Science, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Bennett, W. Lance, and Alexandra Segerberg, 2012. "The Logic of Connective Action," *Information, Communication & Society* 15(5), pp. 739–768.
- Clark, Terry Nichols, and Seymour Martin Lipset, 2001. *The Breakdown of Class Politics: A Debate on Post-Industrial Stratification*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Evans, Geoffrey (ed.), 1999. *The End of Class Politics? Class Voting in Comparative Context*, Oxford: Oxford University Press.
- Filc, Dani, 2012. "Neo-Liberalism, Sovereignty and the Crisis of Representation in Israel," in Tamar Hermann (ed.), *By the People, For the People, Without the People?*

- The Emergence of (Anti)Political Sentiment in Western Democracies and in Israel*, Jerusalem: The Israel Democracy Institute, pp. 226–246.
- Fraser, Nancy, 2000. "Rethinking Recognition," *New Left Review* 3 (May–June), pp. 107–120.
- Hermann, Tamar, 2009. *The Israeli Peace Movement: A Shattered Dream*, Cambridge: Cambridge University Press.
- _____, 2012. "Introduction," in idem (ed.), *By the People, For the People, Without the People? The Emergence of (Anti)Political Sentiment in Western Democracies and in Israel*, Jerusalem: The Israel Democracy Institute, pp. 9–39.
- Inglehart, Ronald, 1990. *Cultural Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton: Princeton University Press.
- Katriel, Tamar, and Oren Livio, 2012. "The Poetics of Language and Space in the Israeli 2011 Protest," paper presented at the Annual Conference of the Association of Social Anthropologists of the UK and the Commonwealth, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, India.
- Kimmerling, Baruch, 1985. "Between the Primordial and the Civil Definitions of the Collective Identity: Eretz Israel or the State of Israel," in Erik Cohen, Moshe Lissak and Uri Almagor (eds.), *Comparative Social Dynamics*, Boulder: Westview, pp. 262–283.
- Kitschelt, Herbert, 1994. *The Transformation of European Social Democracy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Larana, Enrique, Hank Johnston and Joseph Gusfield, 1994. *New Social Movements: From Ideology to Identity*, Philadelphia: Temple University Press.
- Lewin-Epstein, Noah, and Moshe Semyonov, 2000. "Migration, Ethnicity and Inequality: Homeownership in Israel," *Social Problems* 47(3), pp. 425–444.
- Maman, Daniel, and Zeev Rosenhek, 2012. "The Institutional Dynamics of a Developmental State: Change and Continuity in State-Economy Relations in Israel," *Studies in Comparative International Development* 47(3), pp. 342–363.
- Mannheim, Karl, 1952. "The Problem of Generations," in *Essays on the Sociology of Knowledge*, London: Routledge and Kegan Paul, pp. 276–322.
- Mason, Paul, 2012. *Why It's Kicking Off Everywhere: The New Global Revolutions*, London: Verso.
- Merkel, Peter, 1987. "How New the Brave New World: New Social Movements in West Germany," *German Studies Review* 10(1), pp. 125–147.
- Pabst, Adrian, 2011. "The Resurgence of the Civic," *Possible Futures: A Project of the Social Science Research Council*, www.possible-futures.org/2011/11/29/the-resurgence-of-the-civic/ (accessed January 10, 2013).

- Pakulski, Jan, and Malcolm Waters, 1996. *The Death of Class*, London: Sage.
- Peled, Yoav, 1998. "Towards a Redefinition of Jewish Nationalism in Israel? The Enigma of Shas," *Ethnic and Racial Studies* 21(4), pp. 703–727.
- Pichardo, Nelson, 1997. "New Social Movements: A Critical Review," *Annual Review of Sociology* 23, pp. 411–430.
- Piven, Frances, and Richard Cloward, 1977. *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*, New York: Pantheon.
- Rosenfeld, Henry, and Shulamit Carmi, 1976. "The Privatization of Public Means, the State-Made Middle Class, and the Realization of Family Value in Israel," in John Peristiany (ed.), *Kinship and Modernization in Mediterranean Society*, Rome: Center for Mediterranean Studies, pp. 131–159.
- Shafir, Gershon, and Yoav Peled, 2002. *Being Israeli: The Dynamics of Multiple Citizenship*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Shalev, Michael, 2007. "The Welfare State Consensus in Israel: Placing Class Politics in Context," in Steffen Mau and Benjamin Veghte (eds.), *Social Justice, Legitimacy and the Welfare State*, Aldershot: Ashgate, pp. 193–213.
- Shalev, Michael, and Gal Levy, 2005. "The Winners and Losers of 2003: Ideology, Social Structure and Political Change," in Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel – 2003*, Brunswick, NJ: Transaction Books, pp. 212–232.
- Tejerina, Benjamin, and Ignacia Perugorria (eds.), 2012. *From Social to Political: New Forms of Mobilization and Democratization*, Bilbao: Universidad del Pais Vasco.
- Whittier, Nancy, 1997. "Political Generations, Micro-Cohorts, and the Transformation of Social Movements," *American Sociological Review* 62(5), pp. 760–778.
- Yishai, Yael, 2012. "Escape from Politics: The Case of Israel," in Tamar Hermann (ed.), *By the People, For the People, Without the People? The Emergence of (Anti)Political Sentiment in Western Democracies and in Israel*, Jerusalem: The Israel Democracy Institute, pp. 288–313.